

Кажарновіч Я.,

кафедра славістики, Гданський університет (Польща)

LICZEBNIK W CERKIEWNOSŁOWIAŃSKIM APOSTOLE Z BIBLIOTEKI ŚLĄSKIEJ

У тексті йдеться про флексійні і синтаксичні процеси перетворень лексем, що позначають число, у церковно-слов'янській мові в самостійну частину мови на основі Апостола з Сілезької Бібліотеки з XVI ст.

Ключові слова: числівник, флексія, синтаксис, флексія числівника, частина мови, синтаксичні вимоги, акомодация, церковно-слов'янська мова, Апостол.

In this text is being discussed two criteria (inflected and syntactical criterion) of the developing the Numerals as a separate part of speech in text of the Church Slavonic Apostle from Silesian Library in Katowice.

Key words: The Numeral, inflexion, syntax, the inflectional of the numerals, part of speech, accommodation, The Church Slavonic language, The Apostle.

W Bibliotece Śląskiej w Katowicach pod sygnaturą R 182 III znajduje się ciekawy, cerkiewnosłowiański *Apostol*. Jak głosi napis umieszczony u dołu karty 1a, pochodzi on z XV wieku, istnieją jednak przypuszczenia, by tekst datować na wiek XVI lub później. Badacze ukraińscy widzą w nim kopię lwowskiego *Apostola* z 1574 roku¹. Nie wdając się w tym momencie w szczegóły, zauważymy tylko, że tekst pisany jest językiem cerkiewnosłowiańskim redakcji wschodniosłowiańskiej z pewnymi cechami ukraińskimi, ale nosi też dość wyraźne piętno jakiegoś południowosłowiańskiego (zapewne bułgarskiego) wzorca, co dokładniej zostało omówione we wcześniejszej mojej pracy [4]. Tam też dokładniejszy opis treściowy zabytku.

Przedmiotem opracowania są tu wyrazy oznaczające liczby i procesy ich przekształceń w samodzielłą część mowy. Omówione tu będą formy fleksyjne liczebników oraz wymagania akomodacyjne połączeń liczebnikowych w grupie imiennej i procesy świadczące o kształtowaniu się nowej części mowy.

Liczebniki nie należą do szczególnie łatwych części mowy, zarówno w sposobie odmiany, jak i ze względu na wymogi składniowe. We wczesnych okresach rozwoju języków słowiańskich pozostawały w ścisłym związku z zaimkami i rzeczownikami. Liczebniki 1-4 były zaimkami i pozostawały w związku zgody z rzeczownikiem, formy liczebników od 5 były rzeczownikami i łączyły się w grupie imiennej na zasadzie związku rządu. Charakterystyczna była dla nich kategoria liczby – leksem **ѣдинѣ** posiadał liczbę pojedynczą, leksem **дѣва** – miał liczbę

¹ W liście otrzymanym przeze mnie od dyrektora Biblioteki Śląskiej, prof. dr hab. Jana Malickiego w czerwcu 2002 roku czytamy: (...) *w świetle ostatnio przeprowadzonych przez pracowników lwowskiej Biblioteki Naukowej badań powyższy rękopis jest odpisem z Apostoła wydanej przez Fiodorowa w 1574 roku we Lwowie.*

podwójną, **триє, чєтыри** miały tylko liczbę mnogą, leksemy **пять** do **дєвать** były formalnie rzeczownikami deklinacji *-i-tematowej i odmieniały się w liczbie pojedynczej, wszystkie trzy liczby miał leksem **дєсать**. Ponadto liczebniki 2-4 miały kategorię rodzaju – jedną formę wspólną dla rodzaju żeńskiego i nijakiego, inną – dla rodzaju męskiego. Liczebniki od 11 były strukturalnie złożone, w sensie słowotwórczym były zestawieniami, składniowo i fleksyjnie zachowywały się jak wyrazy, z których były złożone.

We fleksji liczebnika w omawianym zabytku daje się zaobserwować kilka tendencji. Jedną z nich jest unieruchamianie leksemu liczebnikowego, zarówno w formach oznaczających jedności, jak i w składzie liczebników złożonych (nieodmienne pozostają tylko człony oznaczające jedności). Liczebnik występuje najczęściej w formie mianownika-biernika, niezależnie od wymagań narzuconych przez czasownik czy inny element formalnie nadrzędny. Pozbawiony jest kategorii rodzaju. Forma na **-и** jest wspólną formą dla wszystkich rodzajów. Powstała zapewne pod wpływem deklinacji liczebników typu **пять**, przez co przypomina trochę formę przypadka zależnego, znanego z bułgarskiego. Ze względu jednak na brak większej liczby form potwierdzających takie przypuszczenie musimy widzieć tu raczej zbliżenie formalne liczebnika **четыри** i **пять**, co wskazuje na kształtowanie się liczebników jako samodzielnej części mowy:

18b/2 Dz 10,11 **пацианица велика о чєтыри краа привазанъ**

20b/4 Dz 11,5 **пацианица велиа ѿ чєтыри краа висаць.**

O ile pierwszy z przykładów może uchodzić za poprawną formę biernika z przyimkiem *о*, drugi powinien brzmieć już **ѿ чєтырь краи** (lub **краєвъ**). Oba fragmenty są za każdym razem inaczej realizowane w innych przekładach. Matičin Apostoł, odpis serbski z XIII wieku, używa przyimków *о* i *на* z biernikiem: Dz 10,11 **о чєтыри краи**, Dz 11,5 **на чєтыри оугле**. Teksty ruskie – Apostoł Fiodorowa z 1569 roku (AF) i Dzieje Apostolskie z Biblii cesarskiej Elżbiety (Елисаветинская Библия, XVIII wiek, dalej BE) używają form z przyimkiem *о* i *по* – AF 10,11 **о чєтырєхъ краєхъ привазанъ**, 11,5 **о чєтыри краа висацоу**; BE 10,11 **по чєтырєм краємъ**, 11,5 **ѿ чєтырєхъ краєвъ**. Lekcja Apostoła z 1569 roku jest najbliższa formie Apostoła Śląskiego, co wskazywać by mogło na jakieś powiązania obu tekstów. Pierwotnie czasownik **привазати** łączył się z **по** + Acc, **на** + Acc, **о** + Loc, nie było konstrukcji **о** + Acc, która pojawiła się z czasem. Niewiele w kwestii różnej interpretacji tych samych fragmentów w różnych odpisach wyjaśnia tekst grecki z formą bezprzyimkową **τεσσ ἀρχαίς καθήμενον**. Ta konstrukcja grecka rzuca jednak światło na formę **чєтыри** Apostoła Śląskiego. Jest to biernik pod wpływem tej samej formy greckiej **τεσσαρον**. Tym należy tłumaczyć jej pojawienie się także po przyimku **ѿ**.

Podobnie unieruchomienie całego członu liczebnikowego w konstrukcji przyimkowej można zauważyć w wersji 24a/6-7 Dz 13,20 **и по сиъхъ лѣтъ чєтыри ста и пѣтдєсѣт**. Oczekiwalibyśmy tu formy **по сиъхъ лѣтъѣхъ**

четырьхъ стахъ и пяти десати z formami miejscownika. Jednak użyta w tekście słowiańskim forma biernika może w tym przypadku wskazywać na zrośnięcie się obu członów w całość **честыриста** i postrzeganie całości jako nowego leksemu liczebnikowego oznaczającego '400', a nie – jako liczby setek.

Ten nowy twór liczebnikowy pozostaje nieodmienny, co go wyróżnia. Wyjaśnienia wymaga brak związku formalnego tego członu z konstrukcją **по сихъ**. Pojawia się ona tylko w przekładach cerkiewnosłowiańskich (mają ją oprócz tekstu śląskiego także wspomniane przekłady wschodniosłowiańskie) i współczesny przekład rosyjski. Nie znają jej teksty greckie i łacińskie. Można ją rozumieć jako przysłówek, a samą formę dopełniacza należy tu rozpatrywać jako stosunek części do całości (okres czasu przez jaki coś się działo składał się z 450 lat). Zabieg ten służy do wyróżnienia tego odcinka czasu i części składowych [3:12-13]. Całość jednak ma formę biernika, która oznacza upływ odcinka czasu złożonego z tych 450 lat. Ponadto AF i BE dodają leksem **іако** – **по сихъ іако лѣтъ**, który ma w tym kontekście znaczenie wielkości w przybliżeniu.

Przyimek **до** wymaga dopełniacza. Formy liczebnika we fragmencie 24a/3 Dz 13,18 **и до четыри десат лѣтъ пропита ихъ въ поустыни** powinny brzmieć **до четырь десат**. Ta forma jednak wskazywałaby na luźne zestawienie członów określającego i określanego (czyli w znaczeniu 'do czterech dziesiątek'). Nieodmienienie członu określającego świadczy o wyodrębnieniu się leksemu liczebnikowego '40', który znów pozostaje nieodmienny, co go na pewno wyróżnia, jak w poprzednim przykładzie.

Inaczej jest w ustępie 6b/24-25 Dz 20,6 **и приидохомъ къ нимъ въ трододу до дніи пать**. Lekcję identyczną ma AF, podobnie serbski Matičin Apostoľ, z tym jednak, że liczebnik jest odmieniony **до пети днь**. Biblia cesarzowej Elżbiety używa nowej konstrukcji **во днехъ пяти**. Niewątpliwie błędna forma mianownika-biernika liczebnika w AF i AŚ ma swoje źródło w regularnej konstrukcji greckiej *ἀχρι ημερων πεντε* z typowym dla greckiego nieodmiennym liczebnikiem.

Również w pozostałych miejscach nieodmienienie leksemu liczebnikowego może wskazywać na kształtowanie się jego jako samodzielnej części mowy. Całość nie jest traktowana jako luźne połączenie kilku form uzgodnionych ze sobą, lecz jako jedna forma, w której tylko ostatni człon jest odmienny:

130b/24 Gal 2,1 **по том же по чотыри на десатихъ лѣтѣхъ възыдохъ въ іерлими**

132b/14 Gal 3,17 **иже по лѣтѣхъ четыри ста и тридесате вывыи законь**.

W ostatnim przykładzie spodziewalibyśmy się formy **по лѣтѣхъ четырьхъ стахъ и трехъ десатъ**, jednak wewnętrzne związki między poszczególnymi leksemami tego zestawienia każą traktować je jako niepodzielną całość, w której forma **четыри** wymaga mianownika liczby mnogiej **ста**, a leksem 'trzydzieści' należy traktować jako całość **тридесат**, a nie zestawienie **трие десате**, jak **трие мжи**. Dodatkowo człon **трие** pozostawia poza kategorią rodzaju.

Oto podobne przykłady naruszania właściwości fleksyjnych wyrazów liczebnikowych świadczące o wyodrębnieniu się ich jako samodzielnej części mowy:

12a/1 Dz 7,23 **напльнлаше ємоу чєтыри десат лѣт врѣма**

12a/18 Dz 7,30 **испльнше сѧ лѣтѡм чєтыри десат**

12b/13 Dz 7,36 **и в пѹстыни лѣт чєтыри десат (сѣтворь чюдеса JK)**

43a/1-2Dz23,13 **вѣше же множає чєтыри десат нже сѧ клатвж сѣтворшен**

W powyższych przykładach forma dopełniacza liczby mnogiej członu десат wyrażnie wskazuje, że nie jest on członem określanym przez człon oznaczający jednostki, lecz ukazuje wyodrębnienie się leksemu liczebnikowego ‘czterdzieści’.

Z kolei przejdziemy do omówienia form fleksyjnych leksemów liczebnikowych drugiej dziesiątki. W tej nielicznej grupie przykładów człon oznaczający dziesiątki przybiera formę biernika liczby pojedynczej z przyimkiem на десатъ zamiast miejscownika на десате. Zmiana formy fleksyjnej jednego z członów leksemu liczebnikowego na pewno świadczy o wyodrębnieniu się samodzielnej części mowy. Jednocześnie jednak formę на десатъ można wyjaśnić fonetycznie przez redukcję wygłosowej samogłoski do dawnego jeru albo utożsamienie zapisu на десатъ з на десате, bo Ъ > е i w konsekwencji ъ = е, na co przykładów wiele w zabytku [4] lub wyrównaniem do deklinacji IV. Można by tu zaryzykować w związku z powyższym hipotezę, że to ślad kształtowania się bułgarskiego analityzmu fleksyjnego z biernikiem jako tzw. casus generalis. Jednak ze względu na ograniczoną liczbę przykładów i ograniczenie zjawiska tylko do poniższych przykładów w zabytku jako całości, stwierdzenie to powinno zostać na etapie hipotezy:

3a/12 Dz 2,14 **став же петръ сѣ єдинѣм на десатъ**

127b/16 II Kor 12,2 **вѣмь чѧка о хѣ прѣжде лѣт чєтыри на десат ... вѣсхыщена бѣвша ... до третїаго нвєс.**

Sytuacja odmienna od opisanej, jednak nadal świadcząca o kształtowaniu się samodzielnego liczebnika, panuje w ustępie 10a/13 Dz 6,2 **призѣваше же оубо два на десатїи**, w którym nieodmienny jest człon pierwszy, za to kategorię fleksyjną przypadku liczby i (prawdopodobnie) rodzaju (G pl., rodzaj męski zapewne osobowy) ma człon dotychczas określany.

Liczebnik ‘dwadzieścia’ był zestawieniem formy członu liczbowego два i formy liczby podwójnej (mianownik) десатѣ, natomiast w zabytku człon oznaczający dziesiątki może przyjmować formę G pl. десатъ. Świadczy to niewątpliwie o kształtowaniu się liczebnika jako samodzielnej części mowy:

2a/15 Dz 1,15 **вѣ же народъ именитыхъ вѣ хкѣпѣ сто и два десатѣ.**

Jednak obok tych oczywistych faktów unieruchamiania członów liczebnikowych będących wyrazem kształtowania się liczebnika jako samodzielnej części mowy, nie sposób nie wspomnieć o formach liczebników akomodowanych przez wyraz nadrzędny. Liczebnik jest jednocześnie wyrazem określającym i pozostaje w związku zgody z innym rzeczownikiem, zachowując się składniowo jak typowy przymiotnik. Formacji liczebnikowych akomodowanych przez nadrzędnik jest zdecydowanie więcej, bo aż 28.

Leksemy oznaczające liczby od 1 do 4 występują zawsze w związku zgody z określonym rzeczownikiem – liczebnik '1' wymaga liczby pojedynczej, '2' – liczby podwójnej, kolejne – liczby mnogiej. Zachowują one ponadto formy rodzaju. Oto najbardziej symptomatyczne przykłady:

8a/16 Dz 5,7 высть же яко трѣмь часомь минуѡвшемь

17b/11 Dz 9,38 послаша два моужа

24a/4 Dz 13,19 и низложи въ азыкъ седмь въ земли ханааньстѣи

31a/20 Dz 17,2 и по суботахъ трехъ стѣлааше са съ ними

38a/12 Dz 20,31 три лѣта ношь и день не прѣстаахъ оуча

38b/23 Dz 21,7 прѣвѡхомь день единь въ нихъ

39b/10 Dz 21,23 сжть оу насъ моужіе чѣтыре

45b/1 Dz 24,27 двѣма же лѣтѡма скончавшема са

45b/5 Dz 25,1 по трѣхъ днехъ възыде

51a/21 Dz 28,11 по трѣхъ мѣсацихъ вѣнидохо^м въ корабель

51b/5 Dz 28,15 изыдоша до апіева торгога ... и трієхъ кръчѣмницъ

51b/10 Dz 28,17 выс же по днехъ тріохъ съзвати павла

52a/25 Dz 28,30 прѣвѡ же павелъ двѣ лѣтѣ

134a/10 Gal 4,24 сѣа е^с два завѣта

164a/17 I Tm 5,19 на попа хоулы не приємили развѣ аще при двою или тріохъ свѣдѣтелехъ.

Liczebniki od '5' wzwyż jeśli występują w mianowniku lub bierniku wymagają po sobie dopełniacza liczby mnogiej określonego rzeczownika, liczebnik w innym przypadku uzgadnia formę z określonym rzeczownikiem:

17a/24 Dz 9,33 ѡ осми лѣхъ лежациа на одрѣ

35b/3 Dz 19,19 и обрѣтоша срѣбра пѣть темь

38b/13 Dz 21,4 и изъобрѣтше оученики прѣвѡхомъ тоу дніи семь

42a/1 Dz 22,24 человѣка римлѣнина и не осождена лѣт пѣт вамъ выти (tzn. вити – JK)

44a/11 Dz 24,1 по пѣтихъ же днехъ сѣниде архієрен

51b/2 Dz 28,14 оумолени выхомъ ... прѣвѣти дніи седмь

61b/16 IP 15,20 ѡсмь дшъ спасѡша са ѡ воды.

Tylko raz w całym zabytku człon określający jednostki w liczebniku oznaczającym setki dostosowuje swoją formę nie do nadrzędnego czasownika, lecz do przysłówka. Liczebnik '5' poniżej występuje w dopełniaczu po przysłówku – przyimku боле niezależnie od czasownika wymagającego celownika. Ciekawe, że przybiera on tu formę liczby mnogiej, której nie mógł mieć, bo był traktowany jak rzeczownik singulare tantum. Nadanie mu takiego znamienia liczby mnogiej świadczy o przebudowie systemu i o wyodrębnianiu się nowej części mowy. Liczba mnoga jest tu uzasadniona choćby logicznie (pięć oznacza 'wiele', 'więcej niż jeden') Po liczebniku leksem сѣто uzgadnia formę z członem określającym jednostki. Rzeczownik określany przez nowy liczebnik przyjmuje formę wymaganą przez czasownik:

113b/16 I Kor 15,6 по томъ же гави са боле пѣтихъ сотъ братіамъ

Liczebniki złożone trójczłonowe oznaczające setki (typu 345) i tysiące mają

formę określanego rzeczownika zależną od ostatniego członu liczebnikowego:

6a/19-20 Dz 4,4 и бы^с числwm моужинъ тако тысащъ пать

50a/25 Dz 27,37 вѣ же въ корабли всѣхъ днѣ двѣ стѣ и седмь десатъ и шестъ

90b/20 Rz 11,4 вставихъ себѣ седмь тысоущъ моужинъ

Odstępstwem od tej zasady są dwa przykłady związku zgody po liczebniku '6', wymagającego dopełniacza liczby mnogiej rzeczownika:

20b/18 Dz 11,12 придѣша съ множъ и шестъ братіа сін

33b/13 Dz 18,11 сѣдѣ же лѣто и мѣсца шестъ оуча въ нихъ.

W przykładzie 20b/18 forma **братіа** jest graficznie i fonetycznie zmienioną postacią G sg. (lub N pl) **братіа**. Ten rzeczownik zbiorowy formy pluralis nie posiada, choć ma takie znaczenie. Konstrukcję w powyższym ustępie można interpretować zatem jako dopełniacz częstkowy (sześciu spośród braci), w której człon oznaczający liczbę pełni funkcję podmiotu. Formę N pl w drugim zdaniu można wytłumaczyć tylko wpływem podobnych konstrukcji po formach typu **триє, три, четири, четириє**.

W języku prasłowiańskim połączenia rzeczownik + z formami oznaczającymi liczbę powyżej dziesięciu były swobodne, człon rzeczownikowy dostosowywał swoją formę do formy członu oznaczającego jedności, całość miała charakter luźnych zestawień. Wyodrębnienie się liczebnika jako nowej części mowy polegać może na przebudowie stosunków składniowych w takich połączeniach. Człon rzeczownikowy dostosowuje swoją formę do całego liczebnika, słowotwórczo nie będącego już zestawieniem, lecz złożeniem. Wszędzie poniżej formy G pl da się wyjaśnić tylko akomodacją przez człon liczebnikowy:

11a/13 Dz 7,6 поработать є и озлобать лѣт четири ста

13a/6 Dz 7,42 жрътвы принесосте ми лѣт четириє десатє въ пустыни

34b/22 Dz 19,7 вѣше же всѣхъ моужинъ тако ѿ liczba mnoga

44b/11-12 Dz 24,11 тако не множає єс ми днѣ два на десатє ѿ не-
лиже възыдохом поклонити сѧ

45b/14 Dz 25,6 прѣвы^с же въ нихъ дни множає или десатъ

50a/3 Dz 27,28 и измѣривше глаубиноу вѣрѣтоша сѣженіи к

50a/5 Dz 27,28 и паки измѣривше глаубиноу вѣрѣтоша сѣженіи єи

127a/18 II Kor 11,24 ѿ нюдеевъ пать кратъ четири десатъ извъ еди-
ною пріахъ

176b/12 Hbr 3,17 конхъ же негодѣва четиридесатє лѣт^х

Analogią do konstrukcji tego typu można wyjaśnić formę G pl w ustępie 51a/24 Dz 28,13 и отвѣзъше^с въ сиракоусы прѣвѣыхъ" днѣ три, jednakże może ona mieć i uzasadnienie fonetyczne – niodróżnianie w wymowie połączenia [ij] oraz [i] może w konsekwencji skutkować pomieszaniem zapisu **-и-** z **-ин-**. W zabytku nie brak przykładów ilustrujących to zjawisko typowe dla gwar zachodnioruskich [1,2,4,6]. Tym samym procesem fonetycznym trzeba tłumaczyć formę z ustępu 45b/14.

Formę N pl rzeczownika po liczebniku złożonym we fragmencie z ustępu 63a/25 **сѣтихъ слз** (tj.236) można tłumaczyć tylko analogią do innych konstrukcji, w których N pl jest uzasadniony składniowo. W tym jednak przypadku wahanie w doborze końcówki N lub G pl po liczebniku złożonym (porównaj powyżej inne przykłady tego typu) świadczą o przebudowie stosunków składniowych w połączeniach liczebnikowych, a to z kolei ukazuje proces kształtowania się nowej części mowy. Tylko tak można wyjaśnić brak związku składniowego między liczebnikiem i członem określanym w przykładach

1a/9 Dz 1,3 **дньми чѣтырь десатѣи авлаіа са имь**

7a/12 Dz 4,22 **лѣты бѣ бѣше множаншими чѣтырь десатѣ.**

W okresie prasłowiańskim poprawne konstrukcje tego typu brzmięć powinny **дньми (лѣты) чѣтырьми десатѣѣ**. Kształtowanie się jednak liczebnika jako nowej części mowy, zmiana jego struktury słowotwórczej, nie utrwalony jeszcze paradygmat dla nowego tworu przy silnym wpływie tradycji powodują takie oczywiste błędy nie do przyjęcia z punktu widzenia dawnych jak i nowych zasad składniowych.

Liczebnik jest stosunkowo młodą częścią mowy, jego kształtowanie można prześledzić dopiero w dość późnych zabytkach języków słowiańskich. Wyodrębnianie się liczebnika jako nowej części mowy ukazują fakty słowotwórcze, fleksyjne i składniowe. Czynniki fleksyjne przejawia się głównie w nieodmienianiu członu liczebnikowego w jakimś połączeniu i zaniechaniu zróżnicowania rodzajowego tych członów, które rodzaj gramatyczny mieć mogły. Czynniki słowotwórcze przejawiają się w zmianie struktury całego połączenia, co w konsekwencji oznacza inne wymagania fleksyjne i składniowe nowego tworu. Czynniki składniowe przejawiają się w przebudowie i zmianie wymagań akomodacyjnych w połączeniach z członami liczebnikowymi.

Materiał omawianego cerkiewnosłowiańskiego Apostoła potwierdza wyodrębnianie się liczebnika jako nowej części mowy w tych trzech aspektach. Najbardziej widoczne są tu jednak czynniki fleksyjne i składniowe, mniej – słowotwórcze, ze względu na tradycyjną pisownię.

Literatura:

1. Citko L., "Kronika Bychowca" na tle historii i geografii języka białoruskiego. – Białystok, 2006.
2. Didiakin – Leeming M., "Fleksja ukraińska w" Leksykonie" Pamby Beryndy. – Ossolineum, 1969.
3. Janda L., "Koncepcja przypadku i czasu w językach słowiańskich. – Kraków 2004. – S. 12-13.
4. Jasińska – Socha T., System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku. – Ossolineum, 1979.
5. Karzarnowicz J., "Cerkiewnosłowiański rękopiśmienny Apostoł z Biblioteki Śląskiej (sygn. R 182 III). Analiza fonetyczno – graficzna, Slavia Orientalis, t. LII, nr 2, 2003.
6. Karzarnowicz J., "Funkcje i użycie przypadków w cerkiewnosłowiańskim Apostole z Biblioteki Śląskiej. – Gdańsk, 2008.